

Znaczenie stereotypów i teorii starzenia się w postrzeganiu społecznym osób starszych

JOANNA HEBDA, ADRIAN BIELA

Wprowadzenie

Ludzie starsi stanowili od zawsze istotną część społeczeństwa. Seniorzy pełnili od niepamiętnych czasów różne funkcje w zależności od kontekstu politycznego i ekonomicznego. W ciągu najbliższych lat (zgodnie z założeniami opracowanej przez Główny Urząd Statystyczny prognozy do roku 2050) wystąpi znaczne zmniejszenie liczby dzieci i osób dorosłych, zwiększy się zaś liczba i udział osób starszych. W stosunku do 2013 r. ubytek dzieci w wieku 0–14 lat szacowany jest na 1,65 mln. Z kolei liczba osób dorosłych (15–64 lat) zmniejszy się w perspektywie do 2050 r. o 8,3 mln¹. Norbert Pikuła w swoich rozważaniach na temat sensu życia osób starszych stawia tezę, że XX wiek to „stulecie dziecka”, wiek XXI można zaś już nazwać „stuleciem starości”².

Grupa osób w wieku senioralnych wzrasta i z tym dyskutować nie można. Należy jednak zadać sobie pytanie, czy w sytuacji gdy społeczeństwo tak gwałtownie się starzeje, jesteśmy w stanie odpowiedzieć na wszystkie potrzeby osób starszych? Celem niniejszego artykułu jest ukazanie niekorzystnych skutków redukcyjnego postrzegania osób starszych, których źródłami mogą być rozpowszechniane stereotypy czy też teorie naukowe. Zakorzenione w świadomości społecznej przyczyniają się (świadomie bądź nieświadomie) do osłabiania wartości ostatniego okresu życia.

¹ GUS, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, s. 34.

² N.G. Pikuła, *Poczucie sensu życia osób starszych*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2015, s. 7.

Teorie starzenia się i ich znaczenie wartościujące starość

Poglądy dotyczące starzenia się i starości ewoluowały. Przyczyn należy szukać w zmianie warunków społecznych, ekonomicznych i psychicznych zapoczątkowanych poprzez kompleksowe badania. Niestety nie wszystkie rozważania widzą w starości potencjał, czy też mówiąc dosadniej – kapitał. Christopher Philipson i Johnny Basra wyróżniają trzy fazy rozwoju teorii starzenia się³:

- starzenie się widziane jako problem indywidualny i społeczny (mniej więcej od późnych lat czterdziestych do sześćdziesiątych XX wieku),
- starzenie się postrzegane jako kwestia ekonomiczna i pracownicza (lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte ubiegłego wieku),
- starzenie się rozumiane jako zagadnienie i problem globalny (od lat dziewięćdziesiątych do dziś).

Każda z tych faz wskazuje na pewien element zagrożenia. Nie rozpatruje starości jako swoistego zadania rozwojowego albo i szansy.

Teorie starzenia się i starości można rozpatrywać w aspekcie wymiarów starości, ponieważ występuje tutaj silna korelacja. W literaturze spotykamy najczęściej opis trzech warstw życia osobniczego seniorów, a mianowicie: warstwę biologiczną, psychologiczną, społeczną (socjologiczną). Oczywiście to nie wszystkie wymiary życia człowieka, ponieważ dużą rolę odgrywa przecież kultura, religia, warunki geograficzne i szereg innych czynników. Z przyczyn czysto formalnych zajmiemy się jednak w głównej mierze tymi trzema wymiarami i funkcjonującymi w ich obrębie teoriami mogącymi mieć realny wpływ na postrzeganie seniorów.

Wymiar pierwszy wskazuje na biologiczny mechanizm zmniejszenia aktywności ruchowej, czy też intelektualnej osób starszych (już na tym etapie dostrzega się podejście redukcjonistyczne), do którego najczęściej zalicza się: niewłaściwy styl odżywiania się, depresję, zanieczyszczenie środowiska, uzależnienia od papierosów, alkoholu, leków. Starość jest niewątpliwie wynikiem naturalnego starzenia się komórek i tkanek oraz narastającym kumulowaniem się różnorodnych urazów i chorób. Jako najczęstsze dolegliwości trzeciego wieku Kinga Wiśniewska-Roszkowska wymienia: bóle reumatyczne, bóle i zawroty głowy, bezsenność, duszność wysiłkową, trudności w lokomocji, osłabienie pamięci, bóle serca, trudności wydalnicze, znaczne osłabienie wzroku i słuchu, dolegliwości żołądkowo-jelitowe, przyczynami niedołęstwa są zaś dla niej: stany po udarze mózgu, zespół miażdżycowego rozlanego rozmiękania mózgu, ciężki przewlekły gościec stawowy, wzmożone napięcie mięśni, znaczne utrudnienie ruchów, drżenie rąk i nóg (parkinsonizm), niewydolność krążeniowo-oddechowa, stany po złamaniach⁴.

³ C. Timoszyk-Tomczak, B. Bugajska, *Przyszłościowa perspektywa czasowa w starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012, s. 65.

⁴ K. Wiśniewska-Roszkowska, *Starość jako zadanie*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1989, s. 19.

U osób w starszym wieku najwidoczniejsze dostrzegalne zmiany dotyczą wyglądu zewnętrznego. Pojawiają się siwe włosy, zmarszczki, zmiany proporcji ciała, braki w uzębieniu lub jego całkowity brak, pochyłona postawa ciała. Z wiekiem „wyraźnie wzrasta liczba osób skarżących się na różnego typu dolegliwości”⁵, pojawiają się problemy natury zdrowotnej i większe zapotrzebowanie na specjalistyczną opiekę. Z tych względów przypisuje się osobom w podeszłym wieku mniejsze znaczenie pod względem mobilnościowym. Niektóre teorie⁶ zakładają, że spadek sił fizycznych wiąże się z redukcją aktywności lub jej zasadniczym zaburzeniem (ewentualnie reorganizacją w dół).

Przechodząc jednak do analizy teorii starości w obrębie warstwy życia biologicznego wyróżniamy następujące teorie redukujące starość:

- **Teoria cytologiczno-histologiczna:** Przyczyną starzenia się organizmu jest nadržnicowanie się tkanek, czyli różnicowanie się i stopniowa specjalizacja komórek, w których gromadzą się szkodliwe produkty upośledzające pracę organizmu – upośledzony organizm działa wolniej i mniej efektywnie.
- **Teoria witalistyczna:** „Siła życiowa” jako źródło i przyczyna życia z biegiem czasu wyczerpuje się i gaśnie.
- **Teoria energetyczna:** Energia potrzebna do wzrostu jest stałą częścią całej energii użytej przez organizm, w ten sposób można rozumieć, iż długość życia organizmu jest odwrotnie proporcjonalna do szybkości przemiany materii. Organizm jest niczym układ fizyko-chemiczny, który jest zdolny do wyprodukowania określonej ilości energii przypadającej na każdy kilogram wagi ciała, po której wypełnieniu ustrój ten starzeje się i umiera. Ponadto żadna komórka żywa nie może dzielić się bez końca, co wywołuje zmniejszenie energii dzielenia się komórek i w końcu prowadzi do jej śmierci.
- **Teoria nadużywania komórek tkankowych:** Starzenie się organizmu jest wynikiem starzenia się komórek, które zmniejszają swoją powierzchnię wchłaniania tlenu i substancji odżywczych, co wywołuje u nich „głód” (nienasyce nie), przez co dochodzi do większej podatności na zmęczenie, a w konsekwencji daje pewien stopień wycofania⁷.
- **Teoria starzenia się jako specyficznego programowania organizmu:** Każdy organizm, czy to ludzki, czy zwierzęcy, posiada zaprogramowany „wewnętrzny zegar”, który określa specyficzny dla każdego gatunku czas życia⁸.

W literaturze można spotkać więcej teorii wchodzących w skład wymiaru biologicznego, lecz wskazane powyżej wydają się budzić najwięcej negatywnych skojarzeń ze starością. Większość teorii biologicznych podchodzi jednak z dużą ostroż-

⁵ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2000, s. 41.

⁶ Przykładem może być chociażby opisywana w późniejszym fragmencie teoria witalistyczna i szereg stanowisk odwołujących się do filozoficznej koncepcji hedonizmu oraz utilitaryzmu.

⁷ Opis teorii za A.A. Zych, *Człowiek wobec starości*, Wydawnictwo Interart, Warszawa 1995, s. 28–36.

⁸ Opis teorii za J. Krzyżowski, *Psychogeriatrya*, Wydawnictwo „Medyk”, Warszawa 2004, s. 45–60.

nością do opisu procesu starzenia się, opierając się na coraz szerzej zakrojonych badaniach genetycznych. Zasadniczym celem wszystkich teorii biologicznych jest „poznanie przyczyn i mechanizmów starzenia się, prawidłowości procesów biologicznych (m.in. zmian anatomicznych i fizjologicznych) oraz procesów uniknięcia śmierci”⁹.

Psychologiczne teorie starzenia się odwołują się do badań dotyczących zmian zachodzących w osobowości i inteligencji osoby starszej. Rozpatrują możliwe konsekwencje tychże zmian, ale i poszukują pewnych rozwiązań mających na celu redukcję skutków i przyczyn procesu osłabienia pamięci, osłabienia zainteresowań, zmienności nastrojów, ograniczenia reakcji i aktywności lub nawet swobodnego „dziwactwa”. Najczęściej spotykaną formą reakcji seniorów, w opinii niektórych badaczy, jest niechęć do zmian, nowości, nawet jeśli modyfikacje te służą poprawie ich życia. „Ten konserwatyzm starości tłumaczy się zmniejszeniem zdolności do przystosowania, które zawsze wymaga z początku pewnego wydatku energii i wytrzymałości”¹⁰.

Jeśli chodzi o inteligencję, to naukowcy są podzieleni¹¹, choć dziś w większości uważa się, że „inteligencja w starszym wieku nie zmniejsza się, lecz zmienia, jest inna, i nie należy do jej badania i oceny używać testów stosowanych u ludzi młodych”¹².

Do kluczowych teorii psychologicznych starzenia się w aspekcie formułowania uproszczeń o charakterze negatywnym trzeba zaliczyć:

- **Deficytowy model starości:** Starość jako rodzaj utraty, rozpadu, straty, braku sprawności psychofizycznej, podatności na zachorowania, słabości, niezdolności.
- **Teoria odpowiedników:** Człowiek nie nabywa nowych cech, lecz wcześniejsze zostają spotęgowane (w tym te uznawane za negatywne).
- **Teoria przypadków:** Psychika seniora jest wynikiem działania szeregu wydarzeń życiowych (brak akcentu dotyczącego pracy nad sobą i wpływie indywidualum na własną osobowość oraz styl życia).
- **Orientacja historyczna:** Stan biopsychologiczny danej osoby zależy w dużej mierze od wcześniejszych okresów życia (ograniczona rola oddziaływań aktualnych)¹³.

⁹ A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2010, s. 46.

¹⁰ K. Wiśniewska-Roszkowska, *Starość...*, dz. cyt., s. 33.

¹¹ Najwyrazistsze różnice podejścia do inteligencji osób starszych występują w stanowiskach takich naukowców jak: W. James, G.F. Patridge, E.J. Swift, E. Meumann, J.H. Ballard, dla których granicą „wyczerpalności” był wiek 25 lat (większość uznaje to za myśl przestarzałą), a stanowiskiem W. Szewczuka i J. Rembowskiego, którzy nie zgadzali się z utożsamianiem możliwości intelektualnych strictly z wiekiem danego człowieka.

¹² K. Wiśniewska-Roszkowska, *Starość...*, dz. cyt., s. 33.

¹³ Opis teorii za A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy...*, dz. cyt., s. 48–51.

- **Teoria deprywacji:** zakłada ustępowanie umiejętności intelektualnych u osób starszych jako stałą prawidłowość, co sprzyja powstawaniu stereotypów (podejście przestarzałe, ale ma wpływ na opinie niektórych osób do dnia dzisiejszego)¹⁴.
- **Teoria stresu starości:** Krytyczne wydarzenia działają stresowo na osobę starszą i pozbawiają ją cech nabytych upraszczając tym samym ich osobowość. Musi ona radzić sobie ze stresem codziennym, by móc adaptować się do zmieniających się warunków, co nie jest takie proste.
- **Teoria wysokich schodów:** obejmuje trzy modele (dwa negatywne i jeden pozytywny):
 - Kompetencje zawodowe powodują osiągnięcie wysokiej pozycji, ale jedynie w jednej sferze życia. Przejście na emeryturę sprzyja załamaniu i przyspieszeniu procesu starzenia się (wybitny specjalista w danej dziedzinie).
 - Zanikanie kompetencji powoduje stopniowe ograniczanie różnych aktywności (jednostka, która osiągnęła różne poziomy kompetencji i zdolności w rozmaitych sferach życia).
 - Proces starzenia się nie zagraża ani kompetencjom, ani aktywnościom osoby starszej (jednostka w niewielkim stopniu aktywna i kompetentna)¹⁵.

Trzecim i ostatnim opisywanym w tym rozdziale wymiarem (ale nie ostatnim w ogóle) jest wymiar społeczny, socjologiczny. W jego obrębie wyróżnia się ogromną ilość teorii starzenia się, lecz jak w przypadku każdej sfery istnieją zapatrywania dominujące. Autorzy w głównej mierze wskazują na następujące teorie:

- **Teoria aktywności:** Aktywność jest domeną i potrzebą człowieka w każdym wieku, również tego starszego. Satysfakcja seniorów jest silnie skorelowana z podtrzymywaniem aktywności, która jest wartością silnie cenioną. Należy tym osobom stwarzać okazje do kreatywnego i sensownego zapełniania wolnego czasu różnymi działalnościami – koncepcja pozytywna.
- **Teoria wyłączenia/wycofywania się:** Człowiek starszy nie jest już zaangażowany w obowiązki, jakie miał w wieku średnim, ale i nie odczuwa chęci do podejmowania nowych obowiązków. Na starość ludzie ograniczają swoją aktywność. Więzy społeczne stają się luźniejsze. Odsuwanie się ludzi starszych może wynikać także z potrzeby równowagi społecznej i zostawienia miejsca pracy i zaangażowania ludziom młodym. Wszystko to prowadzi do osłabienia sił i energii życiowej, a tym samym do przygotowywania się do odejścia. Przytacza się w obrębie tej teorii hipotezy dotyczące procesu wycofywania się seniorów Cumminga: stopień i różnorodność interakcji zmniejsza się z wiekiem, zmianom tym towarzyszą zmiany percepcji świata społecznego – przestrzeń życiowa ulega zwężeniu, zmniejsza się zakres zainteresowania życiem społecz-

¹⁴ Opis teorii za A.A. Zych, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 36–40.

¹⁵ Opis teorii za J. Nawrocka, *O aktywnościach, zagrożeniach i krzepiącym myśleniu ludzi starych*, Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Białymstoku, Białystok 2012, s. 39–42.

nym – przeradza się w zainteresowanie swoją osobą, miejsce troski o innych zajmuje obojętność wobec spraw życiowych¹⁶.

Często obydwie teorie przeciwstawia się sobie, co stanowi nieświadome uproszczenie. Świat, a tym bardziej człowiek będący jego integralną częścią, nie jest ani czarny, ani biały. Senior, podobnie jak każda osoba w różnym wieku, odczuwa stan większego pobudzenia do działania przeplatane momentami stagnacyjnymi. Nigdy nie jesteśmy tacy sami.

- **Teoria wymiany:** Seniorzy w związku ze zmniejszającymi się zasobami nie są w stanie spełniać wymogów wzajemności z innymi grupami, co prowadzi w dłuższym czasie do nierównej wymiany, a to wywołuje szereg niekorzystnych dla nich nierówności społecznych.
- **Teoria naznaczania społecznego:** W miarę utraty ról społecznych i grup odniesienia, osoby starsze w coraz większym stopniu stają się zależne od środowiska zewnętrznego, które postrzega je jako osoby niesamodzielne – seniorzy zaczynają się utożsamiać z wyznaczanymi im rolami i dostosowują swoje zachowanie do charakteru tych ról (czasem narzucanego).
- **Teoria stratyfikacji wieku:** Społeczeństwo dzieli się na grupy wiekowe, które różnią się prestiżem, władzą, dochodem, rolami, wartościami, normami, tożsamością społeczną. Starość należy zaś do okresu o mniejszym prestiżu i znaczeniu¹⁷.
- **Teoria cieni:** Każda osoba ma pewien zasób postaw, zachowań i wyznaje określone wartości. To stanowi magazyn cieni, które są uruchamiane w momencie straty. Wraz z wiekiem magazyn ten wyczerpuje się, przez co osłabione są możliwości adaptacyjne. Osoby starsze odczuwają odrzucenie społeczne (wykluczenie). Reakcją staje się izolacja i wycofanie.
- **Teoria znikającego punktu:** Osoba starsza stosuje mechanizmy obronne jako reakcję na odrzucenie społeczne i utratę kontroli nad swoim życiem. Staje się zdeterminowana do odzyskiwania lub zahamowania utraty możliwości. Bywa nawet desperacko zorientowana na pogoń za znikającymi zdolnościami.
- **Teoria ról społecznych:** Ludzie nie zwracają uwagi na ograniczenia, które wpływają na zachowania. Aktywności jednostki wskazują na obserwowalne przejawy cech osobowościowych. Osoby starsze w związku z wycofywaniem się z pracy oraz z racji wieku uważane są za mające mniej pomysłów, mniej asertywne i mniej kompetentne.
- **Teoria tożsamości społecznej:** Poszczególne grupy społeczne różnią się statusem społecznym, rywalizują ze sobą o władzę, szacunek, prestiż, możliwości wpływu, zamożność. Ludzie starzy są grupą o niskim statusie społecznym, ponieważ to młodych ceni się za ich produktywność. Seniorzy uznają te społeczne

¹⁶ Opis teorii za A.A. Zych, *Człowiek...*, dz. cyt., s. 37–40.

¹⁷ Opis teorii za: A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy...*, dz. cyt., s. 55–57.

znaczenia, choć notabene wiąże się to z akceptacją dyskryminacji. Jest to wynik potrzeby aprobaty, bezpieczeństwa oraz pomocy ze strony młodszych¹⁸.

Rausumując, każdy prezentowany wymiar teoretyczny winien raczej pobudzać w czytelnikach różnych publikacji naukowych i popularnonaukowych „głód” redefinicji starości, a nie chęć pójścia na skróty i utkwienia w stereotypowych wzorach lat wcześniejszych.

Stereotypy starości jako kwantyfikatory wartościujący

Starość, podobnie jak każdy inny okres życia człowieka, ma swoją własną specyfikę. Przejawia się ona w charakterystycznych dla ok. 60 roku życia przemianach biologicznych, psychicznych i społecznych¹⁹. Wiele środowisk społecznych, w tym szczególnie osoby młode, dokonują częstych stygmatyzacji osób starszych, postrzegając tę grupę przez pryzmat stereotypów, idąc za lansowanym schematem myślowym: starsze = słabsze. Mogłoby się wydawać, że pojawienie się stereotypów związanych z wiekiem jest wytworem ostatnich lat. Jednak to pogląd błędny. Już w latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku badacze zaczęli gromadzić dane potwierdzające, że społeczeństwo jako większa całość ocenia negatywnie starzenie się i ludzi w starszym wieku²⁰. Stereotypy te w dużej mierze są krzywdzące i zafałszowujące rzeczywisty obraz seniorów. Zbytne upraszczanie, wszechobecne generalizacje pomijają istotne kwestie prorozwojowe i projakościowe starości. Najczęstszymi potocznie wyróżnianymi poglądami wobec osób starszych są te mówiące o ich niesprawności, aseksualności, negatywnym podejściu do życia i ludzi, bierności, niechęci, izolacji, konserwatyzmie.

Ogromną rolę w procesie stereotypizacji osób starszych odgrywają środki masowego przekazu, w tym głównie telewizja. Tym, co łączy stereotyp z naturą współczesnych mediów, jest nieustanne dążenie do uproszczenia i uogólniania przekazywanych komunikatów²¹. Małgorzata Matlak uważa, że senior (głównie jednak dotyczy to kobiet) przedstawiany jest w reklamie w pięciu odsłonach:

- tradycyjna babcia jako tło dla fabuły, kobieta dbająca o potrzeby wnuków, troskliwa, będąca jednak w cieniu i ignorowana przez inne postaci;
- kobieta doświadczona, będąca tłem dla wydarzeń, kobieta przedstawiana jako dbająca o zdrowie, znająca się na wszystkim, doradczynie;

¹⁸ Opis teorii za: J. Nawrocka, *O aktywnościach...*, dz. cyt., s. 40–43.

¹⁹ A. Leszczyńska-Rejchert, *Stereotypy o starości i niepełnosprawności. Perspektywa społeczno-pedagogiczna*, Wydawnictwo Akapit, Toruń 2012, s. 17.

²⁰ T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003, s. 221.

²¹ M. Sokołowski, *W lustrze mediów. Wizerunki wybranych subkultur, grup społecznych i zawodowych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 85.

- błazen w ciele staruszka, postać, z której można się naśmiewać, jest obiektem kpin (ukazanie kontrastu międzypokoleniowego);
- przebojowa babcia, przeżywająca drugą młodość; postać na równi z wnukami, kobieta z pasją, ciekawa świata;
- wyretuszowana piękność z dawnych lat²².

Tworzenie stereotypów może przybierać w zasadzie dwie formy:

- **indywidualną** – jako *gerontofobia*, czyli irracjonalna i nieodparta żadnymi racjonalnymi argumentami obawa przed osobami starszymi, wszelkimi kontaktami z nimi, ale także lęk przed samym procesem starzenia się, przemijania, a w skrajnych i granicznych przypadkach – strach przed *gerontofilią* (upodobaniem do przebywania w towarzystwie ludzi w wieku senioralnym, dostrzeganie pozytywnych stron w tym okresie życia, izolacja wobec rówieśników na rzecz umiłowania starości i chęci pomocy za wszelką cenę);
- **instytucjonalną** – w której chodzi o politykę i zachowanie instytucji bądź cechy struktury społecznej dyskryminujące osoby starsze. Wymownym przykładem uprzywilejowania instytucjonalnego może być *gerontokracja*, w której system zarządzania, jak i porządek społeczny ustanawiane i kontrolowane są przez seniora. Negatywnym przejawem (sprzecznym z poprzednim) jest tutaj odmawianie procedur medycznych z uwagi na wiek, zakaz prowadzenia samochodów czy przymusowy wiek emerytalny dyktowany dobrem seniora²³.

W przeważającej liczbie są to jednak indywidualne obrazy osób starszych. Kinga Wiśniewska-Roszkowska przedstawia cztery główne zarzuty stawiane względem starości, a mianowicie, że „oddala ona od życia czynnego, upośledza siły fizyczne, pozbawia przyjemności zmysłowych, bliska jest śmierci”²⁴.

Duże znaczenie w kształtowaniu wizerunku osoby starszej mają reklamy, filmy i seriale telewizyjne z rozbudowaną czasowo fabułą oraz prasa kolorowa. Zagadnieniem tym zajmowała się Anna Pawlina²⁵. Dostrzegła ona pozytywne oraz negatywne wizerunki starości w prasie. Do negatywnych zaliczyła takie cechy osób starszych jak: źródło obciążeń systemu, wymagający opieki, chorzy, zdani na pomoc innych ludzi, dający się wykorzystywać i manipulować, przyjmujący postawę bierną i roszczeniową, posiadający ograniczone możliwości. Reklamy przedstawia-

²² J. Skrzypczak, *Przestrzenie seniorów. Codzienne oblicza i medialne kreacje starości*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2011, s. 49.

²³ J. Kukulska, *Stereotypy na temat wieku a stosunek bibliotek do bibliotekarzy 50+*, Seniorzy w bibliotekach – projekty, badania, teorie, wizje, nr 7/2008, <http://www.ebib.info/2008/98/a.php?kukulska> (2016.02.10)

²⁴ K. Wiśniewska-Roszkowska, *Starość...*, dz. cyt., s. 45.

²⁵ A. Pawlina, *Stereotypowe wizerunki starości w wybranych przekazach kulturowych* [w:] *Edukacyjne, kulturowe i społeczne konteksty starości*, red. M. Malec, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2011, s. 145.

ją zaś seniorów jako ekspertów, zadowolonych z życia, aktywnych, zadbanych, których są w jakiś sposób związani z reklamowaną rzeczą, produktem, usługą.

Wspomniana autorka analizuje jeden z czołowych seriali w Telewizji Polskiej, *M jak miłość*, gdzie widoczne są szczególnie trzy postaci starszych kobiet: Barbary Mostowiak (stereotyp idealnej babci gotowej do pomocy w każdej chwili, aktywnie uczestniczącej w życiu rodziny, pozbawionej zniechęcenia, pomimo problemów zdrowotnych), Janiny Nowickiej (stereotyp zgorzkniałej, podejrzliwej, władczej, konfliktowej, niepokodzonej ze starością, wyłączającej się, wrogiej, prowadzącej bierny tryb życia osoby), Simone Muller (stereotyp kobiety nieprzyznającej się do wieku, eleganckiej, zadbanej, flirtującej, aktywnej).

Przykład ten dobitnie prezentuje większość z istniejących stereotypów. Co ważne, prócz tych negatywnych istnieją także pozytywne, szczególnie akcentowane przez Barbarę Mostowiak. Jednak dalej dominującym trendem jest deprecjonowanie osób starszych przez media, w których spotyka się duży poziom ignorancji i powierzchowności. Oczywiście w komunikatach kierowanych *stricte* w kierunku starszych charakter przekazu jest przeciwny.

Małgorzata Brzezińska podała, iż zaczął funkcjonować stereotyp „nowostarości”, to znaczy „starości z atrybutami młodzieżowymi (adidasy, rower, mobilność), radosnej, sprawnej, towarzyskiej”²⁶. Ten wizerunek stał się jednak prześmiewczy i jest utożsamiany z niepokodzeniem się z upływającym wiekiem. Osoba taka jest kojarzona z aktywnie walczącym ze starością w sferze realnego buntu – przejawiającego się zewnętrznie poprzez strój.

Roland Bartel przedstawił siedem mitów odnoszących się do wyobrażeń starości: „mit opuszczenia i osamotnienia, umocnienia się poglądów i postaw konserwatywnych, spadku możliwości dokonywania osiągnięć, pogarszania się stanu zdrowia (starość = choroba), utraty zdolności podejmowania decyzji, rozwiązywania problemów, zahamowania możliwości rozwojowych, również intelektualnych, wreszcie mit aseksualności człowieka starszego”²⁷.

Osoba starsza kojarzy się wielu tylko z siwym człowiekiem, pochyloną postawą ciała, nieeleganckim ubraniem, laską, kulami ortopedycznymi, oglądaniem bez ustanku telewizji, upartością, zrzędzeniem, złośliwościami, plotkowaniem, ignorancją.

Innymi obrazami osobowymi człowieka starszego są te zaprezentowane przez Zofię Szarotę²⁸, pokazujące go jako zapominającego, powolnego, nieaktywnego seksualnie, z drżącymi rękami – słabego; biednego, lęklivego, żyjącego skromnie, będącego ofiarą wyłudzeń, oszustw – bezbronny; nieufny, konserwatywny, sztywny, zacofany, nie zrównoważony, żyjącego przeszłością – osamotnio-

²⁶ M. Brzezińska, *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Wydawnictwo Engram, Warszawa 2011, s. 53.

²⁷ Z. Szarota, *Wielofunkcyjna działalność domów pomocy społecznej dla osób starszych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 1998, s. 29.

²⁸ Tamże, s. 30.

nego; chorego, powolnego, słabego, wymagającego pomocy – niezaangażowanego społecznie; skąpego, chciwego, snobistycznego, oschłego – nieznośnego sąsiada; nieszczęśliwego, mało aktywnego, przewrażliwionego – zniechęconego; brudnego, będącego obciążeniem społecznym – żebraka, włóczkę; zgorzkniałego, ponurego, egoistycznego – złośliwca, sknery, mruka, ponuraka.

Autorka we własnych badaniach²⁹ zastosowała test skojarzeń oraz test postawy wobec osób starszych. W przypadku pierwszej techniki zadaniem badanych było udzielenie odpowiedzi na trzy pytania: musieli wskazać na roślinę, zwierzę i przedmiot kojarzony ze starością z podaniem uzasadnienia. I tak starość okazała się być między innymi łośiem (mądrość życia, łagodność, królowanie), żółwiem (mądrość, odporność na przeciwności, zamknięcie), różą (szacunek, podziw, duma, dostojeństwo), wierzbą (kruchość, pochylenie, dostojeństwo), sekwoją (siła), cebulą (leczy, ale i nie smakuje wszystkim), kaktusem (ma kolce z zewnątrz i odstrasza, ale w środku pełen delikatności i życiodajnych soków), pokrzywą (pomarszczona, jadowna, złośliwa), starą szafą (solidność, wartościowość, ciągła sprawność), kanapą (ważność istnienia dla innych osób – brak odczuwany po stracie), fotelem (skarbnica doświadczeń i tajemnic, ciepło, bezpieczeństwo), zegarem (pamięta przeszłość), książką (pełnia treści, a czasem niezrozumiałość).

Nie da się jednak ukryć, iż większość stereotypów funkcjonujących w społeczeństwie polskim utożsamia starość z wizją kłęski. Osoba starsza według nich musi rezygnować z wielu rzeczy, w tym z przyjemności, pracy zawodowej, pełnionych ról społecznych, czego głównym powodem jest zniedołężnienie fizyczne i psychiczne.

Niepokojącym zjawiskiem jest *ageizm*, czyli „zestaw przekonań, uprzedzeń i stereotypów mających swe podstawy w biologicznym zróżnicowaniu ludzi, związanym z procesem starzenia się, które dotyczą kompetencji i potrzeb osób w zależności od ich chronologicznego wieku. Wiek kalendarzowy używany jest zatem do wyodrębniania grup, których dostęp do różnorodnych zasobów społecznych podlega systematycznej kontroli”³⁰ – zjawisko dyskryminacji. Przejawami ageizmu mogą być: niedostrzeganie, niezauważanie i lekceważenie seniorów, ośmieszanie ich, nadopiekuńczość, obojętność na ich potrzeby, protekcyjność, izolacja społeczna, przejawy agresji, eksterminacja (eutanazja), czy też wykorzystywanie niewiedzy, niepczytalności np. do celów zarobkowych (nadużycia finansowe).

Joanna Wawrzyniak wymienia wśród szeregu stereotypów również te pozytywne (lub mówiąc dokładniej pseudopoztywne)³¹. Wśród nich autorka mówi

²⁹ Z. Szarota, *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004, s. 51–56.

³⁰ P. Szukalski, *Przyczyny ageizmu wobec seniorów – fakty i mity [w:] Zagrożone człowieczeństwo. Obszary zagrożenia człowieka w realiach współczesności*, red. E. Kantowicz, G. Orzechowska, t. 3, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012, s. 247.

³¹ J.K. Wawrzyniak, *Starzenie się i jego charakterystyka [w:] Ludzka starość*, red. A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, A. Chabior, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2015, s. 73.

o ukazywaniu seniorów jako osób uprzejmych, pogodnych, godnych zaufania i takich, którym należy się szczególny szacunek. Można zapytać, dlaczego w takim razie takie przedstawienie seniorów jest nie do końca pozytywne? Wszystko zależy bowiem od tego, w jaki sposób przyjmowane stereotypy warunkują zachowanie człowieka. Przedstawienie seniora jako przemiętej osoby, która troszczy się o wnuki i jest bardzo ufna, przyczynia się do przyznawania seniorom prawa do aktywności, ale tylko w obszarach uznanych za właściwe dla wieku. W stosunku do osób starszych często młodsze pokolenia cechuje naduprzejmość (mówienie głośniej, powoli, prostymi zdaniami) czy wręcz dziecinny lub pretensjonalny język³².

Związki między pokoleniami jako szansa na przeciwdziałanie stereotypom

Jak zauważyliśmy wcześniej, wiele stereotypów jest bardzo krzywdzących dla osób starszych. Często posługiwanie się uprzedzeniami i stereotypami może doprowadzić do wycofania się seniorów z życia społecznego. Zmieniającą się proporcję osób starszych w stosunku do młodszych pokoleń można rozpatrywać w dwojaki sposób. Na poziomie makro starzenie się społeczeństwa wyraźnie powiększa wydatki państwa na rzecz seniorów (emerytury, programy zdrowotne). Takie podejście oznacza, że przy zwiększonym budżecie na rzecz seniorów musi się siłą rzeczy zmniejszać budżet na rzecz pokoleń dzieci i wnuków. Z drugiej jednak strony zwiększająca się liczba osób starszych w społeczeństwie może być skoncentrowana na możliwości odgrywania przez te osoby bezpośredniej roli w zaspokojeniu potrzeb dzieci. Seniorzy mogą bowiem angażować się np. w opiekę nad wnukami czy wolontariat³³.

Seniorów przedstawia się także jako kapitał społeczny, bogactwo wiedzy i umiejętności, wzór doświadczeń i talentów, ostoję mądrości, pełnię powagi i dostojności, przewodnika – konsekwentnego w dążeniu do swoich celów, ciepłego, silnego. Mają na to wpływ kampanie społeczne, powstające opracowania naukowe rzetelnie podchodzące do kwestii starzenia się i starości, praca ochotników naukowych i wolontariuszy zaangażowanych w działalność organizacyjno-studencką (np. funkcjonujące w obrębie uczelni wyższych koła naukowe), poczynania samych zainteresowanych – przykładem niech będzie osoba Dj Wiki, która „rozbija stereotypy dobrymi bitami”³⁴ będąc najbardziej znaną kobietą w starszym wieku uczestniczącą w zabawach i imprezach międzypokoleniowych (choćby jubileuszowa ogólnopolska XV Gala Szlachetnej PACZKI Stowarzyszenia WIOSNA³⁵).

³² T.D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń...*, dz. cyt., s. 229.

³³ B. Bugajska, *Młodość i starość. Integracja pokoleń*, Wydawnictwo ZAPOL, Szczecin 2010, s. 15–16.

³⁴ D. Piwowarczyk, <http://weekend.gazeta.pl/weekend/1,138262,16445375,75> letnia DJ Wika rozbija stereotypy dobrymi bitami .html (2016.02.13)

³⁵ <https://www.szlachetnapaczka.pl/gala-paczki> (2016.02.13)

Opisując działania Stowarzyszenia WIOSNA nie należy zapominać również o stosunkowo młodym projekcie, jakim jest PACZKA Seniorów. To ogólnopolski projekt współfinansowany w ramach Rządowego Programu na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020, w którym ważne jest wyjście osób młodych do seniorów, którzy na co dzień są samotni. W indywidualnej pracy wolontariusze wspierają seniorów w przełamywaniu barier prowadzących do wykluczenia społecznego. W pierwszej edycji PACZKI Seniorów uczestniczyło 348 osób po 60. roku życia i 348 wolontariuszy³⁶. Taki projekt jest przykładem na to, jak międzypokoleniowo można budować nie tylko relacje, ale i kapitał wiedzy oraz doświadczenia.

Osoby starsze mimo swojego wieku (a raczej można powiedzieć dzięki niemu) są zaangażowane w struktury społeczeństwa obywatelskiego. Ich udział przejawia się w działalności w organizacjach czy stowarzyszeniach. Jest to dla seniorów jedna z najlepszych strategii adaptacji do aktualnej sytuacji życiowej³⁷. Jedną z form uczestnictwa seniorów w życiu społecznym są tzw. grupy samopomocowe. Są one sposobem wypełnienia przestrzeni społecznej takimi relacjami, które przyczyniają się do przeciwdziałania samotności. Grupy samopomocowe pozwalają seniorom na wzajemne wsparcie się osób we wzajemnych odczuciach, doświadczeniach i przemyśleniach³⁸. Więzy między członkami grup samopomocowych mają dwojakie cele. Po pierwsze pełnią rolę wzmocnienia i dodają sił poprzez przekonanie o wsparciu, po drugie mają one mobilizować ich członków do działania i wypełniają przestrzeń, której nie jest w stanie wypełnić działanie rodziny czy instytucji państwowych.

Międzypokoleniowe relacje kształtują się coraz częściej poprzez programy wolontariatu włączającego różne pokolenia w aktywne ich tworzenie zarówno na poziomie lokalnym, jak i regionalnym, a nawet krajowym i międzynarodowym. Za przykład niech posłużą dwie wzorowe akcje prowadzące do żywego sprzężenia ról: biorców z dawcami i dawców z biorcami pomocy, których role nie tylko się zazębiają i uzupełniają, ale również przemieniają:

1) Projekt „Aktywność łączy pokolenia”³⁹

Projekt ten został dofinansowany przez Prezydenta Miasta Zamościa. Miał na celu zachęcenie seniorów do partycypacji społecznej w społeczności lokalnej. Chodziło o włączenie ich do aktywnego współtworzenia otaczającej rzeczywistości. Sprzyjać temu miało: likwidowanie barier, ograniczanie możliwych przyczyn wykluczenia, walka z negatywnymi skutkami izolacji, wykorzystywanie wiedzy i umiejętności beneficjentów dla polepszenia warunków życia i przeciwdziałania problemom i kwestiom społecznym. W ramach tego projektu utworzono Międzypokoleniowy Klub Wolontariusza i zorganizowano szereg warsztatów prowadzo-

³⁶ http://www.szlachetnapaczka.pl/paczka-seniorow/module.article_new.action.get.id.20701.t.druga-mlodosc-seniora.html (2016.02.13)

³⁷ A. Chabior, *Aktywność społeczna ludzi starszych* [w:] *Ludzka starość*, dz. cyt., s. 200.

³⁸ Tamże, s. 202–203.

³⁹ <http://wolontariatzamosc.pl/strona/16/zrealizowane-projekty> (2016.02.14)

nych przez uczniów-wolontariuszy. Warsztaty te dotyczyły praktycznej obsługi komputera oraz innych sprzętów i urządzeń elektronicznych wraz z umiejętnością wykorzystania sieci internetowej.

2) Międzypokoleniowy Dzień Dziecka – Regionalne Centrum Wolontariatu w Lublinie⁴⁰

W ramach kontynuacji kampanii społecznej pt. „Aktywni do setki” włączono seniorów w organizację Dnia Dziecka. Miało to na celu aktywizowanie najstarszych osób, które poprzez pomoc innym nabierają pewności siebie i mają poczucie osobistego oraz społecznego spełnienia. Wolontariuszami były starsze panie, podopiecznymi zaś dzieci przebywające w Uniwersyteckim Szpitalu Klinicznym w Lublinie. Wolontariuszki przenieśli dzieci z szarej szpitalnej rzeczywistości (rzeczywistości trosk i choroby) do świata bajek (świata radości, marzeń i szczęścia). Czytały swoim młodszym przyjaciołom bajki w wersji tradycyjnej, czyli książkowej, oraz w wersji mobilnej za pomocą tabletu. Atrakcją były również zajęcia wspólne oraz przewidziane dla każdego uczestnika drobne upominki.

Obydwa przykłady pokazują, że senior nie tylko pomaga lub jest adresatem pomocy, lecz także staje się podmiotem odpowiedzialnym za dane przedsięwzięcie, przez co wzrasta jego osobiste poczucie wartości i przynależności do miejsca oraz społeczności. Niech te przykłady będą dobrym podsumowaniem ukazującym możliwości, jakie daje animacja poprzez wolontariat. Teorie i stereotypy zapewne nie tak szybko znikną. To jednak zależy od nas – ludzi kształtujących świadomość swojego otoczenia.

Bibliografia

PUBLIKACJE ZWARTE I CZASOPISMA:

- Bugajska B., *Młodość i starość. Integracja pokoleń*, Wydawnictwo ZAPOL, Szczecin 2010.
- Bugajska B., *Życie w starości*, Wydawnictwo ZAPOL, Szczecin 2007.
- Brzezińska M., *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*, Wydawnictwo Engram, Warszawa 2011.
- Chabior A., *Aktywność społeczna ludzi starszych* [w:] *Ludzka starość*, red. A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, A. Chabior, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2015.
- GUS, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*.
- Krzyżowski J., *Psychogeriatrya*, Wydawnictwo „Medyk”, Warszawa 2004.
- Kurkiewicz J., *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2007.
- Leszczyńska-Rejchert A., *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2010.

⁴⁰ <http://wolontariat.org.pl/lublin/news3388/> (2016.02.13)

- Leszczyńska-Rejchert A., *Stereotypy o starości i niepełnosprawności. Perspektywa społeczno-pedagogiczna*, Wydawnictwo Akapit, Toruń 2012.
- Nawrocka J., *O aktywnościach, zagrożeniach i krzepiącym myśleniu ludzi starych*, Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Białymstoku, Białystok 2012.
- Nelson T.D., *Psychologia uprzedzeń*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003.
- Obuchowski K., *Starość i osobowość*, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2002.
- Olszewski H., *Starość i witaukt psychologiczny: atrybucja rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003.
- Pawlina A., *Stereotypowe wizerunki starości w wybranych przekazach kulturowych [w:] Edukacyjne, kulturowe i społeczne konteksty starości*, red. M. Malec, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2011.
- Pikuła N.G., *Poczucie sensu życia osób starszych*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2015.
- Skrzypczak J., *Przestrzenie seniorów. Codzienne oblicza i medialne kreacje starości*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2011.
- Starość. Między diagnozą a działaniem*, red. R. Kijak, Z. Szarota, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Kraków 2013.
- Sokołowski M., *W lustrze mediów. Wizerunki wybranych subkultur, grup społecznych i zawodowych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Szarota Z., *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 2004.
- Szarota Z., *Starzenie się i starość w wymiarze instytucjonalnego wsparcia*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, Kraków 2010.
- Szarota Z., *Wielofunkcyjna działalność domów pomocy społecznej dla osób starszych*, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, Kraków 1998.
- Szatur-Jaworska B., *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2000.
- Szukalski P., *Przyczyny ageizmu wobec seniorów – fakty i mity [w:] Zagrożone człowieczeństwo. Obszary zagrożeń człowieka w realiach współczesności*, red. E. Kantowicz, G. Orzechowska, t. 3, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2012.
- Timoszyk-Tomczak C., Bugajska B., *Przyszłościowa perspektywa czasowa w starości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012.
- Wawrzyniak J.K., *Starzenie się i jego charakterystyka [w:] Ludzka starość*, red. A. Fabiś, J. K. Wawrzyniak, A. Chabior, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2015.
- Wiśniewska-Roszkowska K., *Starość jako zadanie*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1989.
- Zych A.A., *Człowiek wobec starości*, Wydawnictwo Interart, Warszawa 1995.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- Kukulka J., *Stereotypy na temat wieku a stosunek bibliotek do bibliotekarzy 50+*, Seniorzy w bibliotekach – projekty, badania, teorie, wizje, nr 7/2008, <http://www.ebib.info/2008/98/a.php?kotulska> (2016. 02.10)
- Piwowarczyk D., http://weekend.gazeta.pl/weekend/1,138262,16445375,75_letnia_DJ_Wika_rozbija_stereotypy_dobrymi_bitami.html (2016.02.13).
- <http://wolontariat.org.pl/lublin/news3388/> (2016.02.13).
- <http://wolontariatzamosc.pl/strona/16/zrealizowane-projekty> (2016.02.14).
- http://www.szlachetnapaczka.pl/paczka-seniorow/module.article_new.action.get.id,20701.t.druga-mlodosc-seniora.html (2016.02.13).